

مروت خادم یا الگوی رفتاری خادمان؛ با تأکید بر خادمان بارگاه حضرت احمد بن موسی (ع) فرامرز فخر معانی^۱

چکیده

حضرت احمد بن موسی (ع) در میان فرزندان امام کاظم (ع)، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. ولایت‌مداری، وجاهت علمی، تقوای عملی، مورد احترام امام کاظم (ع) بودن و دعای امام رضا (ع) در حق ایشان، بیانگر وجود این جایگاه ویژه است. خدمت در بارگاه ایشان در شیراز غالباً به صورت افتخاری، تبرعی و از رهگذر ابراز مودت به اهل بیت (ع) انجام می‌گیرد. پرسش اصلی پژوهش این که میان شخصیت مخدوم و شأن خادمان بارگاه ایشان، چه ارتباطی وجود دارد و در فرض وجود ارتباط، مفهوم و مصداق آن چه چیزهایی می‌تولند باشد؟ با مراجعه‌ی کتابخانه‌ای به منابع معتبر اسلامی و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، با توجه به یافته‌هایی از سخنان شیخ مفید در کتاب ارشاد درباره‌ی شخصیت حضرت احمد بن موسی (ع)، میان شخصیت مخدوم و خدمت خادم ارتباط معناداری وجود دارد که در دانش فقه و اخلاق از آن به مروت تعبیر می‌شود و می‌توان آن را شأن خدمت نیز نامید. این گونه که بایسته است خادم در حال خدمت در مشاهد مشرفه، از هر گونه رفتار یا گفتاری که با جایگاه خادم منافات دارد، پرهیز نماید.

واژگان کلیدی: احمد بن موسی، خادم، خدمت افتخاری، مروت خادم، شأن خادم.

^۱ دانشجوی دکترای فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز. پست الکترونیکی:

faramarz.fakhremaani@hafez.shirazu.ac.ir

بیان مسأله

خدمت‌گزاری به مؤمنان کار پسندیده‌ای است که در استحباب و استحسان آن شرعاً و عقلاً تردیدی وجود ندارد و از آن جایی که خدمت در بارگاه‌های منتسب به اهل بیت عصمت و طهارت (ع) از رهگذر ابراز مودت به ایشان انجام می‌گردد، نکویی آن را دو چندان می‌نماید. خدمت در بارگاه پاک حضرت احمد بن موسی (ع)، یکی از مصادیق خدمت‌گزاری به زائران و مؤمنان و ابراز مودت به خاندان پیامبر (ص) به شمار می‌آید. از این رو خادم در جایگاه مهمی قرار می‌گیرد و شایسته است تا رفتار و گفتاری متناسب با شأن مخدوم خویش در پیش بگیرد.

با توجه به جایگاه مهم حرم حضرت احمد بن موسی (ع) به عنوان سومین حرم اهل بیت (ع) در ایران اسلامی، هدف از پژوهش پیش رو بیان ویژگی‌های مطلوب خادمان حرم آن حضرت، با بهره‌گیری و استناد به ویژگی‌های ایشان و یافتن رابطه‌ی منطقی میان آن ویژگی‌ها و خصوصیات شخصیتی حضرت احمد بن موسی (ع) می‌باشد.

در اهمیت خدمت به دیگران، از جمله زائران مشاهد مشرفه؛ همچون زائران حرم حضرت احمد بن موسی (ع) و دیگر آستان‌های متبرکه، می‌توان گفت که خداوند متعال اولین خدمت‌گزار است؛ زیرا جهان را برای انسان به عنوان موجود برتر آفریده و اسباب و لوازم زندگی انسان در دنیا و آخرت را برایش فراهم ساخته، چنان که فرموده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» ما آدمیزادگان را گرامی داشتیم؛ و آنها را در خشکی و دریا، (بر مرکبهای راهوار) حمل کردیم؛ و از انواع روزیهای پاکیزه به آنان روزی دادیم؛ و آنها را بر بسیاری از موجوداتی که خلق کرده‌ایم، برتری بخشیدیم. (اسراء، ۷۰)

قرار دادن آسمان‌ها و زمین در اختیار انسان برای بندگی خداوند، نشانگر خدمت خداوند به انسان‌ها می‌باشد. از سویی به موجب آیات (بقره، ۲۷۳؛ حشر، ۲۷۰) و مانند آن‌ها، خداوند از انسان‌ها خواسته با مواردی، همچون خدمت و دستگیری از دیگران به وسیله مال، قلم، زبان و قدم نیازها و گرفتاری‌های دیگران را برطرف سازند (آراسته و همکاران، ۱۴۰۱، ش ۳۸: ۴۲). بدیهی است که خدمت‌گزاری به زائران مشاهد مشرفه، همچون حرم حضرات امام‌زادگان (ع) از مصادیق روشن خدمت‌گزاری مطلوب و پسندیده است.

پرسش اصلی پژوهش پیش رو آن است که «میان شخصیت مخدوم - حضرت احمد بن موسی (ع) - و خادمان ایشان چه رابطه‌ی منطقی وجود دارد؟» با مراجعه‌ی کتابخانه‌ای به منابع معتبر اسلامی، با

گردآوری داده‌ها و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، یافته‌ها بیانگر آن است که رویکرد رفتاری و گفتاری خادمان پدیده‌ی اجتماعی اثرگذار و با امکان متبرکه رابطه‌ی مستقیم دارد؛ از این رو بررسی و تبیین شأن خدمت ضروری می‌نماید.

در دانش فقه به تناسب رفتار و گفتار با در نظر داشتن عناصر زمان و مکان و گوناگونی اشخاص، اصطلاحاً مروت گفته می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۱۷۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق: ج ۳: ۱۳۰). به دیگر سخن، هر کس عقلاً و شرعاً موظف است از انجام اموری که لایق شأن او نیست، دوری نماید. همین سخن در مورد خادمان نیز صادق است و آنان باید از انجام رفتارها یا بیان گفتارهایی که لایق شؤون خدمت نیست، دوری کنند؛ اقتضای تلبس به لباس خدمت آن است که خادم با رفتار و گفتار خود، شخصیت مخدوم را به نمایش گذارد و از این رو در این پژوهش به تبیین این تناسب پرداخته شده است.

درباره‌ی پیشینه تحقیق باید گفت که بیشتر پژوهش‌هایی که درباره حضرت احمد بن موسی (ع) صورت گرفته است، در راستای تبیین شخصیت حضرت احمد بن موسی (ع) می‌باشد؛ پژوهش‌هایی همچون «جستاری در فضائل و مناقب حضرت احمد بن موسی (ع)»، فصلنامه رهیافت فرهنگ دینی، «بررسی ابعاد شخصیتی و زیارتنامه حضرت احمد بن موسی (ع)»، «احمد بن موسی (ع) مبارزی در دو عرصه جنگ نرم و جنگ سخت»، «تأثیر سیره و شخصیت احمد بن موسی (ع) بر سبک زندگی اسلامی»، همگی شخصیت‌شناسی ایشان را محور کار خود قرار داده اند. نوآوری این پژوهش تبیین ضرورت تناسب شأن خادمان حضرت احمد بن موسی (ع) با شخصیت ایشان، در راستای خدمت‌رسانی بهتر و نزدیکتر به مرام آن حضرت بزرگوار می‌باشد. آثاری نیز در موضوع خدمت نگاشته شده اند که با موضوع پژوهش پیش رو ارتباطی ندارند. مهم‌ترین آن‌ها عبارت اند از: «تبیین عرفانی حقیقت خدمت و درجات آن در آستان معصوم (ع)» از جوان آراسته و دیگران (۱۴۰۱ش)، «اهمیت و جایگاه خدمت به مردم» از سید رضا گوهری (۱۳۹۷ش).

مفهوم‌شناسی واژگان خادم و خدمت

واژه‌ی خادم در لغت به معنای خدمت‌گزار و کسی که در راه رفع نیاز دیگران اقدام می‌کند، به کار رفته است. خدمت نیز به معنای «اقدام برای رفع نیاز دیگری»، «یاری رساندن از سر تعهد، دلسوزی و دوست داشتن قلبی برای کسی که خادم او را بزرگ می‌داند.» به کار رفته است؛ جمع خادم، خدام و خدومه است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۱۶۷؛ فیومی، بی تا، ج ۲: ۱۶۵؛ دهخدا، ۱۳۷۷ش، ذیل واژه‌ی خادم). از معنای بیان شده بار معنایی مثبت خدمت دانسته می‌شود و خاستگاه خدمت خادم، باور و شوق قلبی وی می‌باشد؛ چرا که او خدمت را مصداقی از معنای گسترده‌ی بندگی بر بارگاه دوست می‌داند.

خدمت مصطلح در همان معنای لغوی «قیام برای رفع نیاز غیر» به کار رفته است. با این حال دامنه‌ی معنایی مخدوم توسعه داده شده و مواردی همچون «بیت الله الحرام»، «مسجد الحرام»، «دیگر مساجد»، «والدین»، «سلطان» و موارد دیگری را نیز شامل می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱۳: ۳۲۵). بدیهی است که از جمله مصداقی بارز مخدوم، حرم معصومان و امام‌زادگان (ع) می‌باشد.

جایگاه خادم و خدمت در قرآن مجید

در قرآن آیاتی درباره‌ی خادم و خدمت وجود دارد که به دو دسته‌ی عام و خاص تقسیم‌پذیر هستند:

آیات عام درباره‌ی خدمت

آیات چندی از قرآن کارهای نیک و پسندیده را محبوب درگاه الهی دانسته و به انجام آن‌ها سفارش نموده اند که از مجموع این آیات می‌توان مطلوب بودن خدمت به دیگران را به عنوان یکی از افراد عموم استحباب و استحسان آن‌ها برداشت نمود. از جمله‌ی این آیات می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

الف) «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» که خداوند نیکوکاران را دوست می‌دارد. (بقره، ۱۹۵)

احسان دارای معنای گسترده‌ی انجام کار به گونه‌ی بهتر است و هر انسانی که کارهایش را به شیوه‌ی نیکو انجام بدهد، به غرض اصلی دین که محبوب خدا شدن باشد، می‌رسد (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۲: ۶۴). با توجه به این که خادمان مشاهد مشرفه، چه از لحاظ حسن فاعلی و چه از لحاظ حسن فعلی مصداق روشنی از محسنین می‌باشند و خدمت به زائران گونه‌ای احسان به شمار می‌آید، خادمان مشمول عموم آیه می‌گردند و از محبوبان حق تعالی محسوب می‌شوند.

ب) «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید! (مائده، ۲)

این آیه نیز دارای گستردگی است و به عنوان یک اصل اسلامی همه‌ی مسائل اجتماعی را در بر می‌گیرد. بر اساس این اصل مسلمانان موظف هستند که در کارهای نیک و پسندیده با یکدیگر همکاری نمایند (مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۴: ۲۵۳). خدمت‌رسانی به زائران در مشاهد مشرفه، نمونه‌ی روشنی از تعاون سفارش شده در آیه می‌باشد.

ج) «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» بگو: «من هیچ پاداشی از شما بر رسالتم درخواست نمی‌کنم جز دوست‌داشتن نزدیکانم [اهل بیت]» (شوری، ۲۳)

این آیه که معروف به آیه‌ی قربی یا مودت می‌باشد (انصاریان، بی تا: ج ۶: ۱۲۹). صراحت در این دارد که پاداش پیامبری حضرت ختمی مرتبت (ص) با خداوند است و ایشان از پیروان خویش پاداشی که به عنوان مزد پیامبری‌شان باشد، درخواست نمی‌کند. حال اگر کسی بخواهد دینی را که پیامبر (ص) بر وی دارد، جبران نماید، به نزدیکان ایشان مودت داشته باشد که به تصریح روایات بسیار، مراد از «قربی»، اهل بیت (ع) می‌باشند (قمی، ۱۳۶۳ق، ج ۲: ۲۷۵). مودت در لغت به معنای محبت (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۳: ۱۵۹). و از آن جایی که مودت به خاندان پیامبر (ص) مصداقی از حسنه است، محبت‌کنندگان به اهل بیت (ع) در زمره‌ی محسنین قرار می‌گیرند و محبوب خداوند می‌باشند (قرائتی، ۱۳۸۸ش، ج ۸: ۳۹۸). خادمان با خدمت‌گزاری به زائران، میزان محبت خویش به اهل بیت (ع) را نشان می‌دهند و می‌توان این خدمت‌رسانی را گونه‌ای مودت به قربی دانست که در راستای ادای دین به پیامبر گرامی است. این امر با توجه به آیه «فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ» (این چراغ پرفروغ) در خانه‌هایی قرار دارد که خداوند اذن فرموده دیوارهای آن را بالا برند (تا از دستبرد شیاطین و هوسبازان در امان باشد)؛ خانه‌هایی که نام خدا در آنها برده می‌شود، و صبح و شام در آنها تسبیح او می‌گویند ... (نور، ۳۶) تأیید و تقویت می‌گردد؛ زیرا به تصریح مفسران، مشاهد مشرفه معصومان (ع) از جمله‌ی مصادیق «فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ» هستند (طیب، ۱۳۷۸ش، ج ۱۴: ۱۳). با این حال از آنجا که در حرم‌های امام‌زادگان (ع) نماز و دعا خوانده و یاد خداوند در دل‌ها زنده و بر زبان‌ها جاری می‌شود، خدمت‌گزاری به زائران آنها به عنوان ذاکران خداوند نیز مطلوب است.

خدمت‌گزاری حضرت مریم (س) در بیت المقدس

آیات چندی به گونه‌ای ویژه بر مطلوب بودن خدمت به دیگران، به ویژه خدمت به زائران مکان‌های مقدس دلالت دارند. از جمله این آیات آن جایی است که خداوند فرموده است: «إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ

رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (به یاد آورید) هنگامی را که همسر «عمران» گفت: «خداوندا! آنچه را در رحم دارم، برای تو نذر کردم، که «محرر» (و آزاد، برای خدمت خانه تو) باشد. از من بپذیر، که تو شنوا و دانایی! (آل عمران، ۳۵)

بسیاری از مفسران مذاهب اسلامی مراد از واژه‌ی «محرر» را در آیه‌ی شریفه «خادم» دانسته اند (راغب، ۱۴۱۲ق، ۲۲۴). آیه به گونه‌ی ویژه‌ای به موضوع خدمت‌گزاری در اماکن متبرکه پرداخته است؛ این گونه که همسر حضرت عمران (ع) و مادر حضرت مریم (س) نذر می‌کند فرزندی که در رحم دارد، خدمت‌گزاری در مسجد الاقصی باشد که بیانگر صحت نذر وی و مطلوبیت و تأیید ضمنی خدمت‌گزاری در اماکن متبرکه از دیدگاه قرآن مجید است (ابن عربی، ۱۴۰۸ق: ج ۱: ۲۶۸). خدمت در مساجد و مشاهد به اندازه‌ای ارزشمند و نیکوست که اولیای خدا عزیزان خود را پیش از تولد نذر آن می‌کنند که فرزندان در مسیر بندگی و عبادت خدا وقف نمایند. (قرائتی، ۱۳۸۸ش، ج ۱: ۵۰۲؛ مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۲: ۵۲۶). همه‌ی آیات چهارگانه یادشده می‌توانند بر مطلوب بودن خدمت‌گزاری به زائران دلالت داشته باشند؛ با این تفاوت که از آیه‌ی اخیر به گونه‌ی ویژه نیکویی و پسندیدگی خدمت دانسته می‌شود؛ حال آن که سه آیه‌ی دیگر عموم دارند و خدمت‌گزاری یکی از افراد این عام به شمار می‌آید؛ از این رهگذر که دلالت خاص بر عام قوی‌تر و آشکارتر است. با این حال آیاتی که مطلوب بودن خدمت‌رسانی به دیگران، به ویژه خدمت به زائران مشاهد مشرفه را نتیجه می‌دهند، به موارد یادشده محدود نمی‌شوند و این موارد تنها از باب ذکر نمونه آورده شده است.

جایگاه خادم و خدمت در روایات

الف) در برخی روایات، خدمت به دوستان و پیروان اهل بیت (ع) از عوامل عاقبت به خیری دانسته شده است، چنان که امام حسن عسکری (ع) از پدران‌ش روایت می‌کند که امام صادق (ع) به فردی نوشتند: «إِنْ أَرَدْتَ أَنْ يُخْتَمَ بِخَيْرٍ عَمَلَكَ حَتَّى تُقْبَضَ وَ أَنْتَ فِي أَفْضَلِ الْأَعْمَالِ ... وَ أَكْرَمِ كُلِّ مَنْ وَجَدْتَهُ يَذْكُرُنَا أَوْ يَنْتَحِلُ مَوَدَّتَنَا». یعنی اگر می‌خواهی کارهایت به نیکی انجام گیرد و پایان زندگیت خیر باشد ... هر که را از ما یاد می‌کند و یا ادعای مودت و دوستی ما را دارد، احترام و تکریم نما (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰: ۳۵۱).

روشن است خدمت‌رسانی به زائران در مشاهد مشرفه، مصداقی از احترام و تکریم مورد نظر امام (ع) می‌باشد که موجب عاقبت به خیری و برکت در زندگی می‌گردد. این گونه که اکرام هر کسی که از اهل

بیت (ع) به نیکی یاد می‌کند یا ایشان را دوست دارد، متعلق امر عام معصوم (ع) قرار گرفته است و خدمت به زائران مشاهد مشرفه می‌تواند یکی از افراد این عام مستحسن باشد.

ب) به موجب برخی از روایات، محبت به اهل بیت (ع) بالاترین رزق بوده و سبب رسیدن به همه خیرات دنیا و آخرت می‌باشد، چنان که پیامبر (ص) فرموده اند: «مَنْ رَزَقَهُ اللَّهُ حَبَّ الْأُثْمَةِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي فَقَدْ أَصَابَ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلَا يَشْكَنَّ أَحَدٌ أَنَّهُ فِي الْجَنَّةِ» اگر خدای متعال کسی را به این رزق برساند که محبت ائمه از اهل بیت مرا در سفره‌ی او قرار دهد، به تمام خیر دنیا و آخرت راه پیدا کرده است بنابراین کسی تردید نکند که چنین کسی در بهشت است (صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۲: ۳۱۵). با عنایت به این که خدمت در مشاهد مشرفه ابراز و اظهار عملی محبت به ائمه اطهار (ع) می‌باشد، پس خادمان با خدمت خالصانه نیز مشمول این رزق و برکات آن می‌گردند.

ج) به موجب روایتی طولانی که شیخ حر عاملی در اثبات الهداء آورده است، فرشتگان خادمان اهل بیت (ع) و دوستداران ایشان می‌باشند. در این باره امام رضا (ع) به نقل از پیامبر (ص) فرموده اند: «إِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَخِدَامَنَا وَخِدَامَ مَحَبِّينَا» همانا فرشتگان خادمان ما اهل بیت (ع) و خادمان دوستداران ما هستند (حر عاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ۵۴). بر پایه‌ی این روایت، خادم جایگاهی همچون جایگاه فرشتگان دارد و از آن جایی که خدمتش از سر دوست داشتن اهل بیت (ع) است، فرشتگان الهی خادم او نیز خواهند بود.

شاخصه‌های شناخت حضرت احمد بن موسی (ع)

برای شناخت شخصیت ایشان، نخست باید ویژگی‌های موجود از ایشان را در منابع اسلامی استخراج و سپس تبیین نمود.

ولایت‌مداری و ولایت‌پذیری حضرت احمد بن موسی (ع)

نخستین و مهم‌ترین ویژگی حضرت، ولایت‌مداری و حرکت بر مدار ولایت می‌باشد. از همین رو می‌توان وی را به «امین ولایت» ملقب نمود. با استناد به سخن حضرت احمد بن موسی (ع) در تحفه العالم، ایشان پس از بیعت مردم در مسجد مدینه فرمودند:

«أَيُّهَا النَّاسُ! كَمَا أَنْكُمْ جَمِيعاً فِي بَيْعَتِي، فَإِنِّي فِي بَيْعَةِ أَخِي عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرَّضَا، وَاعْلَمُوا أَنَّهُ الْإِمَامُ وَ الْخَلِيفَةُ مِنْ بَعْدِ أَبِي وَ هُوَ وَ لِي اللَّهُ وَ الْفَرَضُ عَلَيَّ وَ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ الرَّسُولُ طَاعَتِهِ، بَكُلِّ مَا يَأْمُرُنَا. فَكُلُّ

من کان حاضراً خضع لکلامه و خرجوا من المسجد یقدمهم أحمد بن موسی و حضروا باب دار الرضا، فجذدوا معه البیعة، فدعا له الرضا» (بحرالعلوم، بی تا، ج ۲: ۵۳).

ای مردم! همان گونه که همگی شما در بیعت با من هستید، من هم در بیعت برادرم علی بن موسی الرضا (ع) هستم. همانا بدانید که او امام و خلیفه پس از پدرم و ولی خدا بر من و شما از سوی خدا و پیامبر است. فرمانبرداری و هر آنچه ما را به آن فرمان می‌دهد، واجب است. پس هر کس که در مسجد حاضر بود، از سخنش متأثر شد. مردم با پیشوایی احمد بن موسی (ع) از مسجد خارج شدند و او با مردم نزد امام رضا (ع) حاضر شد، تجدید بیعت نمود و امام برایش دعا کرد. همچنین در خدمت امام بود تا این که از سوی مأمون برای بردن امام آمدند.

ولایت، امانت ارزشمند الهی به انسان‌هاست و در تفاسیر ذیل آیه‌ی شریفه‌ی «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» ما امانت (تعهد، تکلیف و ولایت الهیه) را بر آسمانها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، آنها از حمل آن سر برتافتند، و از آن هراسیدند؛ اما انسان آن را بر دوش کشید؛ او بسیار ظالم و جاهل بود، (چون قدر این مقام عظیم را نشناخت و به خود ستم کرد)! (احزاب، ۷۲) به جایگاه رفیع ولایت الهی اشاره شده است (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱۶: ۳۵۵؛ قمی، ۱۳۶۳ق، ج ۲: ۱۹۸).

ولایت معیار تعهد، امانت‌داری، اصل و وسیله‌ی اجرای دیگر احکام و قوانین اسلامی به شمار می‌آید (خمینی، ۱۳۹۸ش، ۵۴). حرکت حضرت احمد بن موسی (ع) در مسیر ولایت در دو بزنگاه نمودار است؛ نخست این که خودش را در بیعت با امام زمان خویش می‌دانست، با امام رضا (ع) بیعت نمود و از موقعیت اجتماعی خویش و عدم اطلاع مردم نسبت به امام بعدی سوء استفاده نکرد؛ حال آن که برخی از برادران بعضی از امامان معصوم (ع) منشأ انحرافات می‌شدند؛ همانند جعفر کذاب که برادر امام حسن عسکری (ع) و عموی حضرت حجت (عج) بود (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲: ۴۴۲). دعای امام رضا (ع) در حق احمد بن موسی (ع) بیانگر تأیید رفتار ایشان توسط امام معصوم (ع) بود که این دعا مرتبه‌ی معنوی ایشان را از جایگاه عدالت به جایگاهی بالاتر از عدالت می‌برد و اثبات‌کننده‌ی «ولایت‌پذیری» است. نکته‌ی دوم در این باره در خدمت و خادم امام بودن ایشان است که «ولایت‌مداری» به شمار می‌آید و خادمانی که دوست دارند در راه ایشان گام نهند، شایسته است خود را خادم ولایت بدانند و با اطاعت از ولی زمان خویش، ولایت‌مداری را نمود عملی بخشند.

دیگر ویژگی‌های نیک اخلاقی حضرت احمد بن موسی (ع)

سجایای نیک ایشان در سخن شیخ مفید در کتاب ارشاد آمده و در دیگر منابع پسین تکرار شده است. شیخ در فصلی که به ذکر نام‌های فرزندان حضرت امام کاظم (ع) پرداخته است، درباره‌ی ایشان چنین می‌گوید:

«وَ كَانَ أَحْمَدُ بْنُ مُوسَى كَرِيمًا جَلِيلًا وَرِعًا وَ كَانَ أَبُو الْحَسَنِ مُوسَى (ع) يُحِبُّهُ وَ يُقَدِّمُهُ وَ وَهَبَ لَهُ ضَيْعَتَهُ الْمَعْرُوفَةَ بِالْيَسِيرَةِ وَ يُقَالُ إِنَّ أَحْمَدَ بْنَ مُوسَى - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - أُعْتِقَ أَلْفَ مَمْلُوكٍ» (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۲: ۲۳۶؛ جزائری، ۱۴۲۷ق؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸: ۲۸۷؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۴۴).

حضرت احمد بن موسی (ع) شخصی کریم، جلیل و با ورع بود و پدرش ابوالحسن موسی (ع)، او را دوست می‌داشت و بر خویش مقدم می‌داشت. همچنین زمینی معروف به سیره را به احمد بخشید. گفته می‌شود که حضرت احمد بن موسی (ع) هزار برده را در عمر خویش آزاد نمود.

همچنین در ادامه یکی از فرزندان امام کاظم (ع) به نام اسماعیل نقل کرده است:

«خَرَجَ أَبِي بَوْلِدَهُ إِلَى بَعْضِ أَمْوَالِهِ بِالْمَدِينَةِ وَ أَسْمَى ذَلِكَ الْمَالَ إِلَّا أَنَّ أَبَا الْحُسَيْنِ يَحْيَى نَسِيَ الْأَسْمَ قَالَ فَكُنَّا فِي ذَلِكَ الْمَكَانِ وَ كَانَ مَعَ أَحْمَدَ بْنَ مُوسَى عَشْرُونَ مِنْ خَدَمِ أَبِي وَ حَشَمَهُ إِنْ قَامَ أَحْمَدُ قَامُوا مَعَهُ وَ إِنْ جَلَسَ جَلَسُوا مَعَهُ وَ أَبِي بَعْدَ ذَلِكَ يَرَعَاهُ بِبَصَرِهِ مَا يَفْعَلُ عَنْهُ فَمَا انْقَلَبْنَا حَتَّى انْشَجَ أَحْمَدُ بْنُ مُوسَى بَيْنَنَا» (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۴۴).

پدرم با فرزندانش برای سرکشی به برخی از اموال خود به مدینه رفت ... ما نیز در آن مکان در مدینه بودیم و همراه احمد بیست تن از خادمان پدرم بودند. هرگاه احمد می‌ایستاد، همراهش می‌ایستادند و هرگاه می‌نشست، همراه او می‌نشستند. پدرم با شادمانی به او نگاه می‌کرد و از دیدن او غافل نمی‌شد ... از آن جایی که نخستین بیان‌کننده‌ی این خصائل شیخ مفید است، بر اعتبار آن افزوده می‌شود. ایشان درباره‌ی شخصیت حضرت احمد بن موسی (ع) چندین ویژگی را بیان نموده است که به شکل زیر مورد اشاره و بررسی قرار می‌گیرند:

- کریم

کریم در لغت به معنای انسان بسیار بخشنده‌ای است که بخشش وی پایان نمی‌پذیرد؛ همچنین به انسانی گفته می‌شود که دربردارنده‌ی همه‌ی نیکی‌ها و برتری‌هاست (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۵۰۷). این که نقل شده حضرت احمد بن موسی (ع) هزار بنده را در راه خدا آزاد نمود، حتی اگر تا اندازه‌ای مبالغه

باشد، باز هم بر بخشندگی ایشان دلالت دارد؛ زیرا در دنیایی که برده‌فروشی و برده‌داری رواج بسیار داشت و تقریباً امری عادی به شمار می‌آمد و از سوی دیگر، برده‌ها بهای قابل ملاحظه‌ای داشتند و بالعکس جایگاه اجتماعی ویژه‌ای نداشتند، این رویکرد در پی شکستن سنت برده‌داری بود. گذشته از این، آزاد نمودن برده گذشت از مال به شمار می‌آید که عادت خاندان پیامبر (ص) بوده و توسط این خاندان کریم بسیار صورت گرفته است.

- جلیل

جلیل در لغت به معنای شخص دارای ارزش بسیار، کمال صفات و بزرگ‌منشی است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱: ۱۱۶). همراهی ۲۰ تن از خدم و حشم حضرت امام کاظم (ع) با ایشان که با وی می‌نشستند و برمی‌خاستند، نشان از شکوه و وجاهت اجتماعی آن حضرت دارد. البته جلالت ایشان شاید روی این حساب بوده باشد که دستگاه ظالم بنی عباس توهم کند که امام بعدی احمد بن موسی است و از توجه و آسیب زدن به امام رضا (ع) دور شود. از سوی دیگر می‌توانست تبلیغی برای نشان دادن بزرگی اهل بیت عصمت و طهارت (ع) باشد تا از این راه به تبیین دین الهی بپردازند؛ نه این که وسیله‌ای برای تفاخر به دیگر مردمان باشد که انجامش از خاندان پیامبر (ص) به دور است.

- وَرَع

وَرَع صفت مشبهه و در لغت به معنای انسان بسیار پرهیزکار است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۸: ۳۸۸). در واقع وَرَع مرتبه‌ی بالا و عالی‌ی تقوا و عالی‌ترین درجه‌ی پرهیزکاری به شمار می‌آید (مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۳: ۲۷). و همان مرتبه‌ای که خداوند آن را حق تقوا نامیده است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آن گونه که حق تقوا و پرهیزکاری است، از خدا بپرهیزید! (آل عمران، ۱۰۱) تأییداتی که از سوی دو امام معصوم (ع) بر رفتار حضرت احمد بن موسی (ع) در مصادر معتبر وجود دارد، بیانگر پرهیزکاری ایشان است؛ وگرنه امام معصوم هرگز رفتار گناهکاران را تأیید نمی‌کند. بلکه تأییدات معصوم (ع)، تقوای شخص را به مرحله‌ای بالاتر از عدالت می‌برد.

- محبوبیت حضرت احمد بن موسی (ع) نزد پدر بزرگوارشان

چنان که گذشت دوست داشتن و مقدم ساختن حضرت احمد بن موسی (ع) توسط پدر بزرگوارش، بیانگر تقریر امام بر اعمال ایشان است و تقریر امام معصوم، همچون قول و فعل او حجیت دارد. به دیگر سخن، اگر کار حضرت احمد بن موسی (ع) بر طبق قرآن و اهل بیت (ع) نبود، امام کاظم (ع) به هیچ عنوان نسبت به او محبت و تقدم روا نمی‌داشت و این تأییدات امام به معنای درستکاری و پرهیزکاری احمد بن موسی (ع) می‌باشد. محبت خاص ائمه (ع) از جنس محبت خاص الهی است که تنها شامل بندگان ویژه‌ی خداوند می‌باشد و به دلیل نزدیکی و خویشی نیست. همچنین محبت کردن و مقدم ساختن حضرت احمد بن موسی (ع) توسط پدر بزرگوارشان رتبه‌ی معنوی ایشان را از عدالت به معنای عام آن بالاتر می‌برد و صلاحیت اخلاقی وی را بیشتر می‌کند.

- ایجاد ویژگی‌های حضرت احمد بن موسی (ع) در جایگاه خدمت

در آغاز باید گفت ایجاد تمام و کمال این سجایای اخلاقی در خویشتن، حتی اگر محال عقلی نباشد، محال عادی و مستلزم تلاش بسیار در راه خدا می‌باشد. اما بنا به فرموده امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه، «فَاعْلَمُوا أَنَّ أَخَذَ الْقَلِيلِ خَيْرٌ مِنْ تَرَكَ الْكَثِيرِ» بدانید که به دست آوردن اندک، بهتر از ترک بسیار است. (نهج البلاغه، حکمت ۲۸۱) از همین رو خادم حتی اگر نتواند تمام ویژگی‌های نیک حضرت را در خود ایجاد نماید، دست کم می‌تواند بخشی از آن‌ها را در خود به وجود آورد و آن بخش اندک را از دست ندهد.

رفتار و گفتار خادم در جایگاه خدمت را می‌توان شأن یا مروت خادم نامید که با ویژگی‌های اخلاقی حضرت نسبت مستقیم دارد. به دیگر سخن، خادم در زمانی که در مکان آستان مقدس و در جوار بقعه‌ی مطهر ایشان مشغول خدمت‌گزاری به زائران می‌باشد، بایسته و شایسته است تا به حرمت جایگاه خود و صاحب آن بارگاه، از انجام رفتارها یا بیان گفتارهایی که لایق شأنش نیست، پرهیز نماید و مروت در اصطلاح فقهی همین است (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۱۷۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق: ج ۳: ۱۳۰). به سخن دیگر، مروت خادم به این معناست که اگر شخص خادم در حال خدمت، در زمان خدمت و در مکان خدمت برخی رفتارها را انجام دهد یا برخی سخنان را بر زبان آورد، زشت و ناپسند باشد؛ حال آن که اگر آن‌ها را شخصی غیر از خادم انجام دهد یا بگوید یا خود همان خادم در حال دیگر، زمان دیگر یا مکان دیگری چنین کند، زشت و ناپسند نباشد.

البته ممکن است برخی از خادمان به دلایل گوناگونی همچون کم‌تجربگی، کم‌اطلاعی یا ناخواسته دست به رفتار ناشایستی بزنند یا زبان به گفتار ناشایستی بکشایند؛ اما با راهنمایی‌های خادمان مجرب و پخته و از باب امر به معروف و نهی از منکر می‌توان از تکرار این گونه موارد جلوگیری نمود. از این رو در بسیاری از اماکن متبرکه پیش از آغاز خدمت خادمان نکاتی را در قالب آموزش بدو خدمت، آئین‌نامه، منشور و مرام‌نامه به آنان ارائه می‌دهند تا از پیشامد این چنین مسائلی پیشگیری شود.

- خادمان ولایت‌مدار

ولایت مهم‌ترین امانت از سوی خداوند بر گردن انسان نهاده شده است و همان گونه که گذشت ولایت‌مداری و ولایت‌پذیری شاخصه‌ی بسیار مهمی برای خادمان به شمار می‌آید که در فرآیند جذب و آموزش خدام حتماً باید مد نظر قرار بگیرد. بصیرت‌افزایی در فرایند آموزش بدو خدمت می‌تواند تا اندازه‌ی بسیاری شخصیت خادمان حضرت را همچون مخدومشان امین ولایت قرار دهد. باید در نظر داشت ولایت‌مداری خادمان هم باید در گفتار ایشان جاری باشد، همان گونه که حضرت احمد بن موسی (ع) با خطبه‌ی خویش در مدینه از کیان ولایت دفاع نمودند و هم نمود رفتاری داشته باشد که حضرت در بیعت با امام رضا (ع) و پذیرش اوامر ایشان پیش‌گام بودند و سرانجام در راه ولایت به سعادت شهادت رسیدند.

- خادمان کریم

کریم بودن یا همان بخشندگی و چشم‌پوشی از لوازم اصلی و اولیات اخلاقی یک خادم است. بخشندگی نسبت به همه‌ی رفتارها و گفتارهایی که از دیگران سر می‌زند؛ خواه دیگر خادمان و خواه زائران. البته ممکن است این امر در آغاز کمی دشوار به نظر برسد؛ اما اندک اندک می‌توان آن را فزونی بخشید و به دست آوردن اندک بهتر از رها نمودن بسیار است. این بخشندگی راه مطمئنی برای رسیدن به تهذیب نفس و ایجاد فضیلت بردباری در شخصیت خویش است.

- خادمان جلیل

حفظ بزرگی و دوری از رفتارهای سبک و دون شأن از مواد زیربنایی ایجاد خوی جلیل در خادمان است. بر خادمان بایسته و شایسته است تا رفتار و گفتار خویش را متناسب با شأن خدمت رعایت نموده

و از انجام هر رفتار یا گفتن هر سخنی که به مروت و شأن خادمی آسیب می‌رساند، پرهیز نماید. به دیگر سخن، خادم برای حفظ و فزونی جلالت خویش باید از اموری که لایق شأن وی نیست، پرهیز نماید.

- خادمان ورع

انجام واجبات و ترک محرمات نخستین مرحله از تقوا و عدالتست که در راه رسیدن به ورع مورد نظر به خادمان یاری می‌رساند. در این مورد هم باید توجه داشت که انجام کار اندک بهتر از رها نمودن آن کار به صورت کلی است؛ همچنین ورع و تقوا از اموری هستند که اندک اندک و با تلاش پیوسته به دست می‌آیند و تمرین مداوم به هنگام خدمت در آستان آن را به تدریج در نهاد آدمی ایجاد می‌کند. بنابراین التزام عملی به احکام اسلامی از حداقل چیزهایی است که از خادمان بارگاه حضرت انتظار می‌رود و این التزام عملی پله نخست برای رسیدن به ورع می‌باشد.

- خادمان محبوب اهل بیت (ع)

در روایات بسیاری به ارائه‌ی راهکارهایی برای محبوب اهل بیت (ع) شدن پرداخته شده که پیرامون آن یک روایت از حضرت باقر (ع) خطاب به یکی از یاران به نام جابر جعفی و روایت دیگری از امام رضا (ع) بیان می‌گردد:

الف) روایت امام باقر (ع)

«يَا جَابِرُ، بَلِّغْ شِيعَتِي عَنِّي السَّلَامَ، وَ أَعْلَمُهُمْ أَنَّهُ لَا قَرَابَةَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ اللَّهِ (عَزَّ وَ جَلَّ)، وَ لَا يُتَقَرَّبُ إِلَيْهِ إِلَّا بِالطَّاعَةِ لَهُ. يَا جَابِرُ، مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ وَ أَحَبَّنَا فَهُوَ وَلِيُّنَا، وَ مَنْ عَصَى اللَّهَ لَمْ يَنْفَعَهُ حُبُّنَا...» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ۲۹۶).

ای جابر! سلام مرا به شیعیانم برسان و از سوی من به ایشان بگو میان ما اهل بیت و خداوند قوم و خویشی نیست! هیچ کس هم جز با اطاعت از خداوند به وی نزدیک نخواهد شد!
ای جابر! هر کس خداوند را اطاعت نماید و ما را دوست بدارد، ما نیز او را دوست خود می‌دانیم. هر کس هم خداوند را اطاعت نکند، دوستی ما به دردش نمی‌خورد.

این روایت در واقع برخاسته از سخن خداوند در قرآن مجید است که «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِبِّبْكُمْ اللَّهُ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ»

بگو: «اگر خدا را دوست می‌دارید، از من پیروی کنید! تا خدا (نیز) شما را دوست بدارد؛ و گناهانتان را ببخشد؛ و خدا آمرزنده مهربان است.» (آل عمران، ۳۱)

روایت بالا از امام باقر (ع) نیز ملاک محبوبیت نزد اهل بیت (ع) را میزان اطاعت از خداوند می‌داند و تأکید می‌کند صرف دوست داشتن ایشان و عدم پیروی از ذات خداوندی، موجب سعادت مندی نمی‌شود. خادمان آستان باید بدانند در صورتی نزد ائمه (ع)، حضرت احمد بن موسی (ع) و دیگر بزرگان مدفون در مشاهد مشرفه محبوب خواهند بود که میزان اطاعت‌پذیری آن‌ها از اوامر و نواهی الهی بیشتر باشد. بنابراین ابراز مودت به تنهایی و بدون انجام واجبات و دوری از محرمات کارگشا نخواهد بود و خادم باید محبت خود به مخدوم را در رفتار و گفتار نشان دهد تا بتواند محبوب ایشان بشود.

ب) روایت امام رضا (ع)

«... مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُطِيعُ اللَّهَ فَلَيْسَ مِنَّا وَ أَنْتَ إِذَا أَطَعْتَ اللَّهَ فَأَنْتَ مِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ»

هر کس از ما باشد؛ اما خداوند را اطاعت نکند، از ما نیست. و تو آن گاه که خداوند را اطاعت کنی، از ما اهل بیت خواهی بود (مجلسی، بی تا، ج ۴۳: ۲۳۰).

در این روایت که منسوب به امام رضا (ع) است، حتی کسی که به لحاظ نسب با اهل بیت (ع) پیوند دارد و از سادات و فرزندان امام معصوم (ع) به شمار می‌آید، به صرف این که انتساب به خاندان پیامبر (ص) دارد، مطیع خداوند نخواهد شد. بلکه در صورتی حقیقتاً از اهل بیت (ع) خواهد بود که از ذات اقدس باری تعالی پیروی نماید و اوامر و نواهی وی را بر هر امر و نهی که از غیر او می‌رسد، مقدم بدارد. شاید از همین روست که سلمان فارسی که نه قرشی بود و نه از نسل پیامبر (ص) در زمره‌ی اهل بیت (ع) شمرده شد (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ج ۱: ۲۶۰). اما برخی افراد با این که منتسب به پیامبر (ص) بودند، از دایره‌ی این خاندان پاک برون رفتند. بنابراین از دید ائمه (ع) ابزار سنجش در ترازوی اهل بیت (ع) اطاعت از خداوند است.

دانسته شد که جایگاه محبت در قلب انسان است و با توجه به آیه‌ی شریفه روشن می‌گردد تا زمانی که محبت صرف به مرحله‌ی عمل نرسیده و نمود رفتاری پیدا نکرده است، چندان ارزشی ندارد. از دیگر سو، پیروی از پیامبر در طول پیروی از خداوند است و محبوب خدا و پیامبر شدن، معلول اطاعت از ایشان است و با پیروی از ایشان می‌توان محبوب خداوند شد (مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۲: ۵۱۳). بنابراین

معیار تعیین میزان محبوبیت نزد خدا و اهل بیت (ع)، اطاعت از خداوند و انجام احکام الهی و اعمال صالح است.

نتیجه گیری

- حضرت احمد بن موسی (ع) در میان فرزندان امام کاظم (ع) و برادران امام رضا (ع) از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که وی را از دیگر امامزادگان (ع) متمایز می‌کند.
- حضرت احمد بن موسی (ع) نمونه‌ای روشن از انسانی است که اسلام در راستای ساختن این گونه انسان‌ها تلاش می‌کند؛ ولایت‌مداری، کرم، جلالت و ورع گوشه‌ای از سجایای اخلاقی ایشان است.
- خادمانی که در بارگاه ایشان در حال خدمت افتخاری به زائران اند، باید از هر رفتار و گفتاری که به شأن و مروت خادمی خلل وارد کند، پرهیز نمایند و منش آن حضرت را الگوی خویش قرار دهند.
- رفتار و گفتار خادمان در حال خدمت افتخاری در بارگاه باید با شخصیت حضرت تناسب داشته و در راستای نزدیک نمودن منش رفتاری و گفتاری خویش به ایشان باشد.
- بایسته است خادمان حضرت احمد بن موسی (ع) و خادمان دیگر مشاهد مشرفه ولایت‌مداری، کرم، جلالت و ورع را که از سجایای اخلاقی روشن حضرت است، در خویش ایجاد و تقویت نمایند.
- مروت خادم عبارت از این است که خادم در حال خدمت، رفتار و گفتار خود را با مکان و زمان یا همان شأن خدمت متناسب سازد.

منابع

- قرآن مجید، ترجمه‌ی آیت الله مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه، ترجمه‌ی آیت الله مکارم شیرازی.
- آراسته، جوان و نوروزی، اصغر و کیخا، حبیب الله (۱۴۰۱ش). «تبیین عرفانی خدمت و درجات آن در آستان معصوم (ع)». فرهنگ رضوی. سال دهم. شماره ۳۸. صص ۳۹ - ۵۸. مشهد.
- انصاری، مرتضی بن محمدامین. (۱۴۱۵ق). کتاب المکاسب. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، محمد علی. (۱۴۱۵ق). الموسوعة الفقهية الميسرة. قم: مجمع الفكر الاسلامی.
- انصاریان، حسین. (بی تا). تفسیر حکیم. قم: دار العرفان.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة. تهران: اسلامیة.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ق). احکام القرآن. بیروت: دار الجیل.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱ق). کشف الغمة فی معرفة الاثمة. تبریز: بنی هاشمی.
- بحرالعلوم، سید جعفر. (بی تا). تحفة العالم فی شرح خطبة المعالم. قم: مرکز تراث سید بحر العلوم.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۲۵ق). إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات. بیروت: علمی.
- جزائری، سید نعمت الله. (۱۴۲۷ق). ریاض الأبرار فی مناقب الأئمة الأطهار. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- خمینی، سید روح الله. (۱۳۹۸ش). ولایت فقیه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷ش). لغت نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالشامیة.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. قم: داوری.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۶۲ش). الخصال. قم: جامعه مدرسین.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۰۲ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه علمی للمطبوعات.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). الإحتجاج علی اهل اللجاج. مشهد: مرتضی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵ش). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). الأمالی (للطوسی). قم: دار الثقافة.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸ش). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام.
- فیومی، احمد. (بی تا). مصباح المنیر. قم: مؤسسه دار الهجرة.
- قزائتی، محسن. (۱۳۸۸ق). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳ش). تفسیر القمی. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربیة.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم: آل البيت.
- مکارم، ناصر. (۱۳۷۱ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیة.